

Az akadémiai intézetek fiatal kutatóinak helyzete

Köpeczi Béla

A Magyar Tudományos Akadémia nemrég alapos felmérést végzett, hogy megismerje a fiatal kutatók helyzetét, problémáit, s ezek alapján meghatározhassa a megoldandó feladatokat. A kérdések, amelyek elsősorban érdekelték:

- a fiatal kutatók kiválasztásának rendszere,
- továbbképzésük és tudományos előrehaladásuk,
- kapcsolatuk tudományterületükkel, az ipar, a mezőgazdaság és a kultúra megfelelő szféráival, a nemzetközi tudományos élettel, közéleti aktivitásuk,
- gazdasági és szociális körülményeik.

I. Kezdjük néhány jellemzőnek tűnő adattal. Az Akadémia 41 kutatóintézetében és 126 támogatott tanszékén 1971-ben 2323 kutatót tartottunk nyilván, akik közül 682, tehát az összlétszám 30%-a, a 30. életévét nem haladta meg. Lehet vitatkozni azon, hogy helyes-e a 30 éves határt megjelölni a fiatalság meghatározásaképpen, ha ezt tettük, ennek oka, hogy elsősorban az induló fiatalok kérdésével akartunk foglalkozni. A létszám több mint felét (305 fő) segédmunkatársak képezik, tehát olyan kutatók, akik pályájuk kezdetén állnak. A kezdők kategóriájához kell sorolni a 70 gyakornokot is. A tudományos munkatársak, tehát a tapasztaltabb kutatók létszáma 205 fő.

Az első következtetés, amit ezekből az adatokból levonhatunk az, hogy a *fiatalok aránya jelentősen emelkedett az akadémiai kutatóhelyeken*. Egy időben sokan panaszkodtak arról, hogy a munkatársi gárda elöregedett, nos, ez a folyamat megállt, és ma a gyors „megfiatalítás” stádiumában vagyunk. Mi ennek az oka? Az, hogy intézeteink vezetői, a rendelkezésükre álló fejlesztési keretek felhasználásával, igyekeztek több fiatalot bevonni a kutatótevékenységbe, részben az utánpótlás biztosítása érdekében, részben azért is, hogy az új témák kutatását előmozdítsák (nehéz sok évi gyakorlattal rendelkező kutatót más témára „átirányítani” a jelenlegi — talán sokszor túlzott — specializálás miatt). De ok az is, hogy főleg az utóbbi években az ipar, a mezőgazdaság, a közgazdasági gyakorlat jobban fizető munkahelyei az idősebb, tapasztalt kutatók egy részét „elszívták”. Megjegyzem, hogy a humántudományokban még az egyetemi oktatók bérrendezése sem indított el nagyobb áramlást az oktatás felé.

Hogyan értékeljük ezt a „megfiatalítást”? Abból a szempontból feltétlenül pozitívan, hogy a jó szakmai tudással rendelkező fiatal kutatók nagy számmal kerültek intézeteinkbe, és ezzel az utánpótlást széles körben lehet megal-

pozni. Már ellentmondásosabb a kép, ha a kipróbált munkatársak eláramlása szempontjából vizsgáljuk a kérdést, hisz a fiataloknak a kutatómunkában, de a társadalmi tapasztalatok megszerzésében is szükségük van támogatásra és útmutatásra, arról nem is beszélve, hogy sok tekintetben maga a munka is kárát látja a régebbi kutatók elmenetelésének. Fenyéget egyébként az a veszély is, hogy egyes területeken a néhány évig kutatóhelyen dolgozó fiatalokat is „elcsábítják” a magasabb bérrel, ami azt eredményezheti, hogy a tehetséges kutatók egy része elmegy, és a középszerűek maradnak.

A mobilitás kérdésével kapcsolatban vita tárgya volt az a főttrkári utasítás, amely szerint legalább 10 éves tudományos munkakörben végzett tevékenység után a munkaviszony állandó jellegű, az ez alatti viszont időhöz kötött. Némelyek ezt úgy értelmezték, hogy az amúgy is sok bizonytalansággal küzdő fiatalok helyzete nehezül meg. Dehát miről van szó? A gyakornokok és a segédmunkatársak eddig is meghatározott idejű munkaviszonyban álltak. A változás csak annyi, hogy a fiatal munkatársakra is kiterjesztették ezt a feltételt. A tapasztalat azt mutatja, hogy az intézetek vezetői az esetek csaknem 99 százalékában meghosszabbítják a munkaviszonyt. Az utasítás értelmezését tehát nem szabad ad absurdum vinni, mert pusztán csak a jogi lehetőséget teremti meg — mindkét fél számára — a munkaviszony megszüntetéséhez. Egyébként az idősebb munkatársaknál is egyre inkább terjed a szerződéses munkaviszony, ami következik a kutatási struktúra átalakításából.

2. A fiatalok helyzetének megismerésére irányuló felmérés egyik fő célkitűzése annak megvizsgálása volt, hogy milyen módon kerülnek az akadémiai kutatóhelyekre a kezdő szakemberek, egyszerűen miként történik az *utánpótlás kiválasztása*.

Döntőnek látszik az egyetemi oktatók ajánlása, akik sokszor az intézetekben is vezető munkakörben dolgoznak, vagy kapcsolatban állnak az intézeti vezetőkkel. Az intézetben végzett diákköri munka, az ott készített diploma-munka, az ottani termelési gyakorlat szintén egyik útja a kiválasztásnak. Ezzel együtt is sok a felvételeknél az esetlegesség, az úgynevezett egyéni összeköttetés, a tájékozódás hiányából fakadó szűkkörűség. Ez mondatja a fiatal kutatókkal, hogy a kiválasztás véletlenszerű és nem elég objektív, még akkor sem, hogyha a felvettek döntő többsége tehetséges, a feladatoknak megfelelő fiatalember. Ezen úgy lehet változtatni, ha bevezetjük a gyakornokok felvételénél a pályázati rendszert. A pályázat segíti, hogy a kiválasztásnál a tematikai irányítás is érvényesüljön, tehát hogy a felvételre jelentkezők képességeit abból a szempontból is vizsgálják, milyen feladatok állnak az intézetek előtt, és a jelöltek milyen témák kutatásában tudnak részt venni. A pályázat másik előnye, hogy lehetőséget ad a szélesebb körű kiválasztás s ezzel együtt az objektivitás jobb érvényesítésére. Akadémiai intézeteink létszámfejlesztése — a belépő új kapacitás kivételével — rendkívül korlátozott. Ez összefügg azzal a mindenki által elfogadott helyzetelemzéssel, amely szerint kutatóhálózatunk extenzív fejlődése lényegében befejeződött, s az intenzív fejlesztés feladatai kerültek előtérbe. Ilyen körülmények között az intézetekből különböző okból kiváló munkatársak pótlásáról kell elsősorban gondoskodni, és nem lehet jelentős létszámemelésre számítani. A jelentkezők száma viszont előreláthatólag nem fog csökkenni, hiszen a tehetség nincs évjáratokhoz kötve. A kiválasztás tehát nehéz lesz, s ezért is helyes kialakítani megfelelő felvételi eljárási módokat.

A kiválasztásnál külön fel kell hívni a figyelmet a társadalmi mobilitás egyik szempontjára, ti. arra, hogy a tudományos kutatásban is helyes megkeresni a fizikai dolgozók tehetséges gyermekeit és számukra is biztosítani a kutatóintézetekben való elhelyezkedést. Jelenleg az akadémiai kutatóhelyeken dolgozó fiatalok 19,4%-a fizikai dolgozók gyermeke, főleg ipari munkásoké. Ez az arány az utóbbi 3 évben nőtt meg számottevően. Amikor ezt a kérdést szóvá tesszük, nem valamiféle származási arányszámot akarunk előírni, hanem a munkás és paraszt környezetből jött fiatalok sajátos nehézségeire kívánjuk a figyelmet felhívni — mégpedig a tehetségek igazságosabb kiválasztása szempontjából.

A kiválasztás szempontjából nem jelentéktelen az egyetemekkel való kapcsolatok alakítása. Az utánpótlás elsősorban az egyetemeken nevelődik, és ezért ott kell megszervezni a kutatással való megismerkedést és a kutatóhelyi lehetőségről szóló tájékoztatást is. Gondolom, az egyetemeknek is segítséget nyújthat, ha az intézeti vezetők speciális kollégiumokat vagy szemináriumokat tarthatnak, s ilyen módon elvégzik a két említett feladatot.

3. Sok vitát váltott ki eddig is az ún. *postgraduális képzés*. Már maga a fogalom is többfajta értelmezésre ad lehetőséget. Némelyek szerint az egyetemi végzettség utáni, mások szerint az egyetemi doktori vagy a kandidátusi cím megszerzése utáni képzést jelenti, végül sokan azonosítják általában a szakmai továbbképzéssel.

A fiatal kutatók leggyakrabban intézeti gyakornokság, akadémiai tudományos ösztöndíj, doktori ösztöndíj elnyerése és közvetlen státusbavétel útján kerülnek az akadémiai intézetekbe. A közvetlen státusbavételt csak a már gyakorlattal rendelkező fiatal szakemberek esetében alkalmazzuk.

A legtöbb fiatal az egyetem elvégzése után intézeti gyakornok lesz 6 hónapig, és ennek eltelte után kap meghatározott időre szóló tudományos segédmunkatársi kinevezést. A tudományos ösztöndíjasnak két év alatt kell bebizonyítania alkalmasságát, s ha ez megtörténik, ugyancsak tudományos segédmunkatársként marad az intézetben. A két esztendő elegendő arra, hogy a gyakornokot alaposan megismerjék, és az ösztöndíj lejárta után mód nyílik arra, hogy intézetben maradásáról megalapozott döntés születne, vagy hogy a meg nem felelők más pályákon helyezkedjenek el. E forma jelentőségét mutatja, hogy 1960 óta 309 kezdő kutató nyert képzést ilyen módon. A doktori ösztöndíjas rendszer, vagy ahogy néhány intézetben nevezik, a disszertánsi rendszer, csak az utóbbi időkben kezdett kialakulni, de már eddig is 45 doktori ösztöndíjast foglalkoztattak intézeteink. Az eljárás az, hogy az intézet doktori ösztöndíjat alapít, amelyre pályázatot hirdet, és akinek a pályázatát elfogadták, az két, két és fél évig kijelölt témavezető mellett dolgozik és készíti el egyetemi doktori értekezését. Itt is előny a viszonylag hosszabb képzési idő, a doktori ösztöndíj lejárta után a szabad választás lehetősége, de különösen az, hogy mód nyílik a tematikai orientálásra. Mindezek a képzési formák nem merítik ki a fiatal kutatók továbbképzési lehetőségeit, és nem is felelnek meg minden kategória szükségletének. Intézetektől függően különbözőképpen foglalkoznak a továbbképzéssel, s az eredmények is különbözők. A felmérés — a sok jó tapasztalat ellenére — azt bizonyította, hogy szükség van az egész képzési és továbbképzési rendszer kidolgozására.

A továbbképzésre annál inkább fel kell figyelni, mert az intézeteinkben dolgozó 580 fiatal kutató közül 85 szerzett egyetemi doktorátust, 7 volt aspi-

rás és csak 6 kapta meg a kandidátusi fokozatot. A legtöbb egyetemi doktrátust szerzett fiatal kutató az orvostudományok terén található, ahol e címet automatikusan kapják meg. Kevés az egyetemi doktor a természettudományok más ágaiban és a társadalomtudományokban. A legmeglepőbb azonban az új kandidátusok rendkívül alacsony száma, különösen ha ezt összehasonlítjuk a 10 esztendővel ezelőtti adatokkal.

Ez a kérdés összefügg az új képzési, továbbképzési rendszerrel, de azzal is, hogy intézeteinkben milyen lehetőséget kapnak a fiatal kutatók önálló munka végzésére. Az önállóság nem feltétlenül egyéni munkát jelent, hanem nagy kollektív munkákban való érdemi részvételt is, sőt az utóbbi időkben egyre inkább ez utóbbit. A fiatal kutatók több intézetben arról panaszkodnak, hogy ilyen munkákkal nem bízzák meg őket, illetve nem olyan területeken dolgoznak, amelyek egyéni érdeklődésüknek és tudományos ambíciójuknak megfelelőek.

4. A fiatal kutatók az intézetekbe kerülve mindenekelőtt a *pályakezdés gondjaival* találják magukat szembe, a munkahelyen és a társadalomban. Az a véleményük, hogy a tudományos kutatásban nehezebb előre lépniök, mint a megelőző nemzedékeknek. Főleg a társadalomtudományokban érzik ezt a problémát, ahol véleményük szerint a felszabadulás utáni első generáció már pusztán azzal is újat tudott hozni, hogy a marxista világnézet birtokában kezdett kutatni. A második nemzedék még nagy feltáratlan foltokat talált, és akármihez nyúlt, eredményeket tudott felmutatni. A mai fiatal kutatóknak már mélyebb rétegekbe kell behatolniok, s ezért a kutatás lelassult, és az eredmény is másképpen jelentkezik. A természettudományokban a fiatal kutatók az önállóság hiányát, a követelményrendszer bizonytalanságait és az irányítás gyengeségeit kifogásolják.

A pályakezdési nehézségek akadályozzák a fiatalokat abban, hogy rendszeres kapcsolatokat tartsanak az egyetemekkel, más kutatóintézetekkel, az ipar vagy a mezőgazdaság, a kultúra különböző szervezeteivel. Gondot jelent a nemzetközi tájékozódás egyenetlensége, amelynek egyik nem kis akadálya a megfelelő nyelvtudás hiánya. A Magyar Tudományos Akadémia nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy segítse az egyetemekről kikerülő gyér nyelvtudással rendelkező fiatalokat. Külön tanfolyamokat szerveztünk, amelyeken a fiatal kutatók több mint a fele az állami nyelvvizsga szintjéig jutott el. A nemzetközi tájékozódást megnehezíti az is, hogy viszonylag kevesen tudnak ösztöndíjjal hosszabb ideig kinttartózkodni. Ez nemcsak szakmailag jelent hátrányt, hanem a nyelvtudás és az idegen ország megismerése, tehát a nemzetközi tapasztalat-szerzés szempontjából is.

Mind a szakmai fejlődés, mind pedig élettapasztalatok szerzésénél elengedhetetlen, hogy a fiatal kutatók jobban megismerjék tudományáguk egész területét, az ott dolgozó intézményeket, a kutatási eredmények hasznosításának lehetőségét, és ugyanakkor megfelelő nyelvtudásra és nemzetközi tájékozódásra tegyenek szert. A társadalomban való elhelyezkedés szempontjából alapvető, hogy a szakma problémáin, szükségletein és lehetőségein keresztül jussanak el a magyar és a külföldi valóság megismeréséhez.

5. A fiatal kutatók *közéleti tájékozódása és érdeklődése* nagyon különböző. Ahogy a felmérésből kiderül, jellemző rájuk a „naprakész” tájékozottság a hazai és a világeseményekről, a tudományos, művészeti, irodalmi vitákról, de többnyire csak a tudomásulvétel szintjén és nem azzal az igénnyel, hogy ala-

posabban megismerjék a problémákat. Magatartásuk ugyanakkor, korukhoz méltóan, rendkívül kritikus, és nyíltan hangot is adnak ellenvéleményüknek. Igényük, hogy minden fórumon elmondhassák nézeteiket és az is, hogy azokat figyelembe vegyék. Tehát érdeklődő, nyílt fellépésű és ugyanakkor hatékony-ságot követelő ifjúságról van szó. Ezeket a tulajdonságokat csak üdvözölhetjük, s megjegyzéseink azt akarják segíteni, hogy azokkal valóban élni is lehessen.

A fiataloknak a társadalomról alkotott képét családi környezetük mellett az egyetem befolyásolhatja. Ma már kevés olyan egyetemi oktató akad, aki tudománya eredményeinek hasznosításával ne törődne. Igaz, még mindig hat az apolitikus szakember eszménye, de ez a XX. század végén egyre inkább anakronisztikus jelenség. A szakmai oktatás azonban nem tud elég átfogó képet adni a társadalom és a világ problémáiról. A nem közvetlenül szaktárgyi oktatás pedig sok helyet fenntartásokat vált ki, s gyakran csak később, az egyetem elvégzése után jönnek rá a fiatalok arra, hogy a társadalomról és az emberről szóló általános ismereteknek mi a jelentősége akár szakmájuk szempont-jából is.

A felmérés azt bizonyítja, hogy a fiatal kutatók közül kevesen foglalkoznak rendszeres formában társadalmi képzésükkel. Igaz, vannak előadások, esetleg viták is, társadalmi-politikai-ideológiai témákról, de ezek inkább csak az érdeklődés felkeltésére szolgálnak és nem az alaposabb megismerésre. Az ilyen irányú tájékozódás nem pusztán a filozófiai problémák iránti érdeklődés felkeltését szolgálja, hanem a társadalom helyzetének, mechanizmusának megértését is: egyszóval segíti az ember elhelyezkedését korában s e kor társadalmában.

Társadalmat nem lehet csak könyvből megismerni, hanem tapasztalatokat is kell gyűjteni róla. Ehhez kell a közéletben való szervezett részvétel. A fiatal kutatóknak mintegy 11%-a párttag, 40%-a KISZ-tag, de ez utóbbiak közül csak mintegy 25-30% végez rendszeresebb munkát.

Furcsa paradoxonnal találjuk szemben magunkat, ha a mi fiatal kutatóink közéleti aktivitását összehasonlítjuk a nyugat-európai társaikkal. Abban a társadalomban, amely oly nagy hangsúlyt fektet az egyén és társadalom közti viszony humánus alakítására, kisebb az ilyen irányú érdeklődés, mint a másokban, ahol pedig az apolitikusságot tartják a tudományban korszerű követelménynek. Azt lehetne mondani, hogy a nyugat-európai fiatal kutatókat az ellenzékiesség indítja arra, hogy részt vegyenek a közéletben. Magyarországon sem a „megelégedettség”, hanem éppen egy új társadalom építésének gondjai azok, amelyek az ifjú kutatók figyelmét a társadalom felé fordíthatják. A „mű” távolról sincs befejezve, s ha erre emlékeztetünk, máris jelezzük, hogy az „alkotó nyugtalanság” hívei vagyunk.

6. A fiatalok pályakezdését megnehezítik *gazdasági és szociális körülményeik* is. Ezek néha rosszabbak, mint amilyenek között egyetemi éveik alatt éltek. A gyakornokok átlagbére 1835 Ft, a tudományos segédmunkatársaké 2186 Ft, a munkatársaké, a különböző pótlékokkal együtt 2762 Ft. Az átlagszámok persze nem adnak árnyalt képet a helyzetről, vannak az átlagnál többet vagy kevesebbet keresők is. A legrosszabb a sorsuk a gyakornokoknak, akik a családalapítás gondjaival küszködnek. Ilyen körülmények között sokan igyekeznek más jövedelmi forrást is találni, tanítanak, előadásokat tartanak, cikkeket írnak, szerződéses munkákat vállalnak és így tovább. Mindezt nem is lehetne kifogásolni, ha például a mellékfoglalkozások segítenének a szakmai fejlődésben,

a társadalommal való ismerkedésben, a közéleti aktivitásban. Soha nem volt olyan helyzet, hogy a tudományos kutatók ne igényelték volna, még akkor is, ha bérük megfelelő volt, a más területeken való munkálkodást. A probléma itt részben a területek, a témák, a formák megválasztásában és az arányokban mutatkozik. A felmérés azt bizonyította, hogy a fiatalok többsége nem tudja megfelelően megválasztani mellékfoglalkozását, mert a lehetőségek köre szűk, vagy bizonyos lehetőségek nem ismertek, és sokan túl vállalnak, tehát szakmai előrehaladásuk és egészségük rovására végzik a nagyobb jövedelmet hozó munkát. Szükség van nemcsak bérrendezésre, de arra is, hogy a jövedelem-politikát ésszerűbben lehessen meghatározni.

Nehezíti a fiatalok indulását a lakáshelyzet is. 580, intézetben dolgozó fiatal kutató közül 194 rendelkezik önálló lakással, 255 szüleivel él együtt, 131 pedig albérletben. Az utóbbiak közül 67 nős vagy férjezett, és ezek közül 29-nek gyermeke is van. Az országos lakásgondokat ismerve, ezek a számok nem túl jelentősek, de a fiatalok egy része éppen jövedelmi viszonyai miatt nehezen tudja előteremteni azokat az összegeket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy lakást szerezhessenek, és nem látnak maguk előtt olyan reális határidőt sem, amikor erre sor kerülhet.

7. A felmérés eredményeinek összefoglalása után, amelynek összeállításában részt vettek az intézetek, az azokban dolgozó KISZ-bizottságok és a főtitkár által külön felkért fiatal kutatók egy csoportja is, sor került *akcióprogram* kidolgozására, amelynek több pontja az elmúlt hónapokban teljesült. A fiatal kutatók — és általában a fiatal intézeti munkatársak — helyzetéről tájékoztatást adtunk az erre illetékes állami és társadalmi szerveknek. Foglalkozott a kérdéssel a sajtó. Tájékoztattuk az intézetek vezetőit, és kértük, hogy a maguk hatáskörében végrehajtható intézkedéseket tegyék meg, az MTA szintjén megvalósítandó célkitűzésekre pedig dolgozzanak ki javaslatot. A tájékoztató és figyelemfelhívó munkának az eredményei nem jelentéktelenek. Különösen a természettudományos intézetekben sok intézkedés történt a kiválasztás, a továbbképzés, a nyelvtanulás, a külföldi utazások és nem utolsósorban a gazdasági és szociális körülmények megjavítására. A társadalomtudományi intézeteknél a megfelelő anyagi eszközök hiánya gátolta bizonyos szükséges intézkedések fogantatását, bár meggyőződésünk szerint itt is többet lehetne tenni.

Ami az MTA szakigazgatását illeti, a főtitkár utasítást adott ki a gyakornokok kiválasztásának egységes rendszerére, megindította a munkálatokat az alkalmasságot megállapító követelményrendszer kidolgozására és ezzel együtt a postgraduális képzés fejlesztésére. Tervezetet dolgozott ki az ideológiai továbbképzés feladataira.

Lehetőséget teremtett arra, hogy a megfelelő erőforrásokkal nem rendelkező intézetekben is ifjúsági-díjakat alapítsanak. A fiatalok gazdasági helyzetének javítása érdekében az intézetek igazgatói igyekeztek emelni — a rendelkezésre álló szűk keretek között — a legalacsonyabb béreket. Az elmúlt két esztendőben 70 intézeti munkatárs kapott több mint 6 millió forint kamatmentes kölcsönt lakásvásárlásra, ezeknek túlnyomó többsége 30 éven aluli fiatal.

A Fővárosi Tanács elnöke évi egy-két lakás kiutalását ígérte meg. Tárgyalások kezdődtek a Művelődésügyi Minisztériummal, hogy egy most épülő kolégiumban az Akadémia anyagi hozzájárulásával biztosítsanak 50–60 férőhelyet fiatal kutatóknak. Megkezdődött a tájékozódás a teleszerű társasházak

felépítéséről, és ezzel kapcsolatban felmértük az intézeteknél nemcsak a fiatalok, hanem általában a munkatársak lakásigényét.

Az akcióprogram végrehajtásának kezdetén tartunk, de ez a kezdet jó.

A fiatal kutatók helyzetével való foglalkozás a tudományos kutatás továbbfejlesztésének egyik kulcskérdése. Nem arról van szó, hogy csak a most jelentkező problémákat oldjuk meg, hanem hogy az utánpótlásnak olyan feltételeket teremtsünk, a továbbképzésnek és a fiatalok munkavégzésének olyan rendszerét alakítsuk ki, amely tekintetbe veszi a jövő szükségleteit is. Azok a fiatalok, akik ma 30 évesek, 2000-ben is még csak 60 évesek lesznek, ők döntenek el, hogy milyen lesz Magyarországon a tudomány helyzete a második ezredév küszöbén.